

П'ЯТЬ ГЕТЬМАНСЬКИХ РЕЗИДЕНЦІЙ: СУБОТІВ, ЧИГИРИН, БАТУРИН, ГЛУХІВ, КОЗЕЛЕЦЬ: ІНФОРМАЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Стаття присвячена маловідомим аспектам історії п'ятьох резиденцій українських гетьманів XVII – XVIII ст. – Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепи та К.Розумовського. До наукового обігу уперше вводиться інформація про результати останніх археологічних досліджень Суботова та відомості з історичної топографії «гетьманських» міст.

Існування Гетьманської держави охоплює, за визначенням відомої дослідниці Н.Полонської-Василенко, досить короткий історичний час – з 1648 до 1781 року, коли Російська імперія остаточно інкорпорувала її і перетворила на намісництво. На чолі Української держави стояв гетьман, першим з яких був Богдан Хмельницький. Протягом існування Гетьманщини на території України постійно велися військові дії, через що гетьмани не мали єдиної постійної столиці. За Богдана Хмельницького вона перебувала у Чигирині. За часів так званої «Руїни» Чигирин лишався резиденцією гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Юрій Хмельницький під час свого третього гетьманування короткий час мав за столицю Немирів на Поділлі, лівобережний гетьман Іван Брюховецький – Гадяч, а Дем'ян Многогрішний переніс свою резиденцію до Батурина, який Іван Мазепа розбудував на зразок західноєвропейських столиць. Останню столицю гетьманів – Глухів прикрашали гарні споруди та пишні храми; там збудували і гетьманський палац¹.

Крім офіційних столиць багато хто з гетьманів мав і неофіцій-

ні резиденції, де вони мешкали з родинами, приймали іноземних послів, проводили ради козацької старшини. Іноді значення цих «тіньових» столиць було не меншим за офіційні.

У дослідженні, що пропонується, розглядається п'ять гетьманських столиць та резиденцій, в історичних долях яких, на нашу думку, найбільш яскраво відбилися тогочасні тенденції українського політичного та культурного життя, відобразилися характерні риси правління того чи іншого видатного гетьмана – керманіча української держави не певному етапі її розвитку.

Проблема дослідження історичної долі резиденцій українських гетьманів другої половини XVII – XVIII ст. набула актуальності тільки після здобуття Україною незалежності 1991 р. До цього увага приділялася тільки Суботову – родовому маєтку Б.Хмельницього та Чигирину (історичній топографії, архітектурним та археологічним пам'яткам), де впродовж 1950 – 1970-х рр. відбулися археологічні розкопки.

Побіжно (проте недостатньо) історія Суботова, Чигирина, Батурина, Глухова та Козельця була висвітлена на сторінках багатотомного видання «Історія міст і сіл України», що побачило світ у 1970-х рр. Більш об'єктивно відображення історична цих міст знайшла у статтях енциклопедичного довідника «Чернігівщина», виданого Українською радянською енциклопедією 1990 року.

Проте найбільші зрушення у дослідженні історії резиденцій відбулися протягом останнього десятиліття. У цей час проведено систематичні археологічні розкопки Батурина, Чигирина та Суботова, результати яких значно доповнили свідчення писемних, картографічних та образотворчих джерел. У 1989 р. був створений Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» з філіалом у Суботові, головним завданням якого є дослідження та відтворення історико-культурної спадщини першої гетьманської столиці. На початку 1990-х рр. створено Музей гетьманства у Києві. Науковці цих установ приділяють значну увагу дослідженню джерельних пам'яток, пов'язаних з історією цих резиденцій. Результати студій знайшли відображення у публікаціях випусків збірок наукових праць «Нові до-

слідження пам'яток козацької доби в Україні» (1993 – 2003 рр.). До кожного з 12-ти видань збірки увійшли тексти виступів науковців на щорічних конференціях Науково-дослідного центру «Часи козацькі» Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У 1996 – 1998 рр., після репринтного перевидання 11-томної «Історії України-Руси» М.Грушевського (1913 – 1936 рр.), вітчизняні дослідники нарешті дістали змогу ознайомитись зі значним фактичним матеріалом, пов'язаним з політичним життям двох столиць другої половини XVII ст. – Чигирина та Суботова, що міститься у IX – X томах.

1. СУБОТІВ – «УЛЮБЛЕНЕ ГЕТЬМАНСЬКЕ МІСТЕЧКО»

<i>Стоїть в селі Суботіві</i>	<i>Ото церков Богданова.</i>
<i>На горі високій</i>	<i>Там-то він молився,</i>
<i>Домовина України –</i>	<i>Щоб москаль добром і лихом</i>
<i>Широка, глибока.</i>	<i>З козаком ділився.</i>

Тарас Шевченко

Посол Венеційської республіки Віміна, який з дипломатичною місією відвідав Богдана Хмельницького у Суботіві в червні 1650 р., у своїх мемуарах зауважив, що це – «улюблене містечко» гетьмана². Там по кілька днів любив перепочити гетьман, повертаючись з військових походів, і тільки потім їхав до своєї офіційної резиденції – Чигирина, де вирішував державні питання. Для зручності сполучення між Чигирином та Суботовом, за свідченням П.Алепського, над заболоченою низиною зі ставами та островами була прокладена 14-км гребля (гать) з дорогою³.

Хутір Суботів⁴ (зараз – селище Чигиринського району Черкаської області у межиріччі Тясмину і Суботи) зі слободою Новоселицею заснував неподалік Чигиринського замку на кордоні з «Диким полем» батько Б.Хмельницького, шляхтич Михайло Хмельницький, на землі, у 1616 р. подарованій йому корсунсько-чигиринським старостою Я.Даниловичем⁵.

У 1893 р. в Новоселиці під час оранки був знайдений скарб: три великі мідні казани (зараз перебувають у Національному музеї історії України)⁶, дві олов'яні тарелі, бойовий молот та ло-

тата-заступ⁷. Важко сказати, чи має якесь відношення цей скарб до господарства гетьманського хутора Новоселиці, пороте час побутування речей – XVI – XVII ст. – не викликає сумнівів.

Після загибелі М.Хмельницького на війні право на його маєтності, отримані 1646 р. від польського короля, одержав син покійного, Богдан. Проте, як показали наступні події, Б.Хмельницький (спочатку – писар Війська Запорозького, а з 1638 р. – чигиринський сотник) не мав документів, які б підтверджували його право власності. Можливо, надання Суботова королем, з яким у Б.Хмельницького були непогані стосунки, мало вигляд усної домовленості.

У Суботові Б.Хмельницький заснував заможне господарство з рибними ставками, млинами, великою садибою, орними полями, табунами коней, пасікою. На той час суботівські шинки складали навіть конкуренцію чигиринськими⁸.

Однак, іділія тривала недовго. У 1648 р. чигиринський підстароста Д.Чаплинський здійснив «наїзд» на Суботів на підставі відсутності у Б.Хмельницького офіційних документів на ці маєтності⁹.

Конфіскація Суботова та засудження Хмельницького до смерті за непокору старостинському уряду суттєво змінила долю колишнього сотника. Рятуючись від страти, Богдан подався на Січ, де був обраний гетьманом Війська Запорозького, якого визнав і король. З Запоріжжя Хмельницький на чолі козацького війська виступив на Центральну Україну і невдовзі відвоював Суботів (де відбудував садибу і відновив пасіку) та Чигирин – резиденцію підстарости Д.Чаплинського. Право Хмельницького на володіння Чигиринським повітом, надане польським королем, 1651 р. закріпив Білоцерківський трактат¹⁰. Чигирин став столицею Війська Запорозького, де вирішувались головні питання миру і війни.

Суботів набув ролі другої резиденції, де гетьман приймав іноземних дипломатів «без протоколу», у домашній атмосфері. У 1653 р. там мав аудієнцію посол московського царя, піддячий Фомін. З Суботова було видано чимало гетьманських «універсалів» – законодавчих документів, що мали юридичну силу у

межах Гетьманщини. У середині XVII ст. Суботів з хутора перетворився на сотенне містечко.

За відсутності Б.Хмельницького у Суботові постійно мешкав його старший син Тиміш (Тимофій), який спорудив навколо батькової садиби укріплення – ров і два ряди земляних валів¹¹.

Досить лаконічні свідчення мандрівника Павла Алепського (1654 р.) про укріплений двір Б.Хмельницького доповнюють результати археологічних досліджень замчища у Суботові. У 1953 р., з метою з'ясування місця розташування будинку Б.Хмельницького були проведені археологічні дослідження, під час яких знайдені фундаменти (9,7 x 10,4 м) мурованої споруди, яку мистецтвознавець Г.Логвин на графічній реконструкції замку Хмельницького зобразив у вигляді оборонної вежі. У 1969 – 1973 та 1990 – 1992 рр. на замчищі працював Суботівський загін Чигиринської археологічної експедиції на чолі з П.А.Горішним та М.П.Кучерою. Тоді виявлено кам'яні підмурки ще двох дерев'яних веж з рештками зрубів, досліджено конструкції валів, уточнено розміри фундаменту, виявленого у 1953 р. Питання ідентифікації останнього (частина палацу Б.Хмельницького чи башта-донжон) до сьогодні остаточно не вирішено. Брак фінансування на розкопки не дозволяє вивчати цю історичну і археологічну пам'ятку у повному обсязі. На 1997 р. з 2 га площі замку було досліджено тільки 5 %¹².

З суботівського замку вели дві підземні галереї, що мали воєнне значення: одна з'єднувала садибу Хмельницького з Іллінською оборонною церквою, друга виходила у степ¹³.

Мурована Іллінська церква споруджена у 1651 – 1656 рр. на пагорбі навпроти гетьманського двору для захисту підступів до нього під час ворожого нападу. За своїм розташуванням церква одержала у мешканців Суботова визначення «горянська». Вона панувала як над містечком, розташованим біля підніжжя пагорба, так і над довколишнім оточенням. За переказами, у центральній храмовій кладці були використані вапнякові брили з розібраної татарської мечеті, розташованої у степу в 5 милях від Суботова¹⁴.

Вишукані фронтони Іллінської церкви дозволяють фахівцям

визначити цю будівлю як перехідну форму від архітектури ренесансу до бароко. Однак, споруджена українським майстрами, церква має мало спільного з готичними та ренесансними костелами Правобережної України та Польщі XVI – XVII ст. Це – невелика, квадратна у плані споруда зі склепіннями та гранчастою апсидою. Церква має потужні стіни з брил пісковика та жолобчастої цегли, у товщі яких з заходу розміщені сходи на горище з вікнами-бійницями, пристосовані для оборонної мети. Адже ця споруда слугувала окремим укріпленням (в разі потреби могла оборонятись самостійно) системи захисту гетьманського замку, підсилюючи західну частину. З садибою гетьмана церкву з'єднував підземний хід¹⁵. Будівництво храму такого суворого і лаконічного типу у середині XVII ст. обумовлювало важке економічне та політичне становище прикордонних земель Україні, де розташовувався Суботів¹⁶.

Іллінська церква будувалась не тільки як воєнна твердиня, а якдова церква Хмельницьких і родинна усипальниця. 23 серпня 1657 р. у ній поховано Богдана Хмельницького, який помер 27 липня у Чигирині. Як свідчить «Чернігівський літопис», у 1664 р. польські жовніри генерала С.Чарнецького викинули останки Б.Хмельницького з церковного склепу та зруйнували гетьманську садибу. Та у наукових колах літописне повідомлення про зруйнування поховання Б.Хмельницького не вважається беззаперечним.

Наприкінці XIX ст. український етнограф і фольклорист Марко Грушевський записав в Суботіві кілька народних переказів про місце поховання гетьмана, які уклав у збірку «Гетьманське гніздо. Урочища і перевози села Суботова» (1897 – 1899 рр.), у 1909 р. надруковану в № 91 «Записок» Наукового товариства імені Т.Шевченка у Львові¹⁷.

У першому з переказів говорилося, що гетьмана спочатку поховано у склепі під Іллінською церквою, а коли жовніри викинули з могили його кістки, їх перепоховали під одним з кам'яних христів на цвинтарі Іллінського храму.

Другий переказ розповідав, що справжня могила Богдана – у дерев'яному Михайлівському храмі, а біля Іллінської церкви

для введення в оману поляків поховано «підмінного Богдана».

Перші спроби виявлення поховання Б.Хмельницького здійснила експедиція Київського археографічного товариства у 1861 – 1869 р., коли археологічно був досліджений храм з прилеглою територією¹⁸.

Іллінський храм, історична реліквія українського народу, у XIX – XX ст. неодноразово реставрували. У 1820 р. церква, що на той час занепала, як цвинтарна була «приписана» до Михайлівського храму. Т.Шевченко, який відвідав Суботів у 1843 та 1845 р., почав збір коштів на реставрацію церкви, дерев'яні конструкція якої підгнили, а склепіння тріснули. На той час уряд прийняв рішення розібрати храмову споруду. Проте суботівський священник Р.Орловський протягом 1852 – 1861 рр. не дозволив остаточно зруйнувати церкву. Він тим часом збирав кошти на її ремонт, який відбувся впродовж 1861 – 1869 рр. Іллінська церква діяла з 1869 до 1929 р. і в 1941 – 1962 рр. У 1962 – 1990 рр. там перебував музей-усипальниця Б.Хмельницького¹⁹.

Храмову споруду Іллінської церкви науковці досліджували двічі. Матеріали історико-археологічних досліджень 1953 р. дали підставу Г.Логвину відтворити первісний вигляд споруди, покладений в основу наступних реконструкцій. 1954 р. в Іллінській церкві встановлено символічний надгробок Б.Хмельницького. У 1969 – 1973 рр. біля входу до храму археологи знайшли три чоловічі поховання XVII ст. у трунах, які могли належати членам родини гетьмана. Могили Богдана та Тимоша Хмельницьких (про які у XIX ст. писав Л.Похилович у «Сказаніях о населенных местностях Киевской губернии») в церкві виявлені не були²⁰.

У 1977 р. були відновлені первісні форми даху з полив'яної зеленої черепиці, portalу та барокового фронтона, віконниці з кольоровими шибками та інші деталі декору храму. У 1993 – 1995 рр., в зв'язку з підготовкою до відзначення 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького, дах церкви було перекрито міддю, будівлю потиньковано і побілено, оновлено дзвіницю²¹.

З 1989 р. Іллінська церква, видатна пам'ятка культури і істо-

рїї, знову функціонує як діюча. Її взято під охорону держави і включено до Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Крім мурованої Іллінської церкви у Суботові XVII ст. існували два дерев'яні храми: Воскресенський та Михайлівський. Останній («низянський», на противагу Іллінській «горянській» церкві) розташовувався на ринку. За даними П.Алепського церква споруджена батьком Б.Хмельницького – Михайлом. Пізніше гетьман відбудував Михайлівську церкву, знищену під час війни, бо П.Алепський 1654 р. описував цей храм як новий.

У 1664 р. Михайлівська церква згоріла при нападі військ Д.Чарнецького, та її відбудували ще двічі, у 1718 та 1786 р. У 1874 р. на її місці споруджено більш просторий храм, який проіснував до 1935 р.

1653 р. у Михайлівській церкві поховали Тимоша, що загинув у Молдові. Над його могилою висіла короґва з портретом гетьманича, зображеним верхи на коні, з мечем і булавою. Згідно суботівських переказів, при перебудові Михайлівської церкви у середині XIX ст. виявлено склеп з похованням Тимофія Хмельницького. Проте дослідниця Н.Кукса, посилаючись на свідчення старожилів Суботова початку XX ст. про виявлення дитячого поховання під церковним престолом, вважає, що то – могила найменшого сина Б.Хмельницького, забитого у 1647 р. під час «наїзду» на Суботів Д.Чаплинським²².

У дворі небіжчика Тимоша Хмельницького у Суботові деякий час жила його удова, Розандра²³. Ця вродлива і освічена (знала волоську, турецьку, грецьку та руську мови)²⁴ жінка походила з роду господарів Молдавії і перебувала у родинних зв'язках з багатьма європейськими правлячими династіями. Її сестра Гелена – дружина коронного гетьмана Литви Януша Радзивіла²⁵. Руки Розандри свого часу просили польський коронний гетьман Каліновський, староста кременецький П.Потоцький (син коронного гетьмана Речі Посполитої) та С.Ракоці, син господаря Семигороду (Трансильванії)²⁶.

У 1650 р. Богдан Хмельницький почав думати про похід у Молдавію. Того року до Чигирини прибули послы від господа-

ря Молдови Василя Лупула для обговорення питання шлюбу Тимоша з Розандрою. Хоча гетьманич не був досить шляхетним для того, щоб поріднитись з вельможними Лупулами, однак за Тимошем стояла 16-тисячна козацька армія (без ураховання сили союзників Богдана – татар), готова за першим наказом ступити на землю Молдови, яку господар мав намір використати для зміцнення власних позицій. Гетьман, з свого боку, прагнув здобути нового союзника у війні проти Польщі та вигідний стратегічний і економічний плацдарм – землі Молдови та Валахії. Весілля, призначене на кінець 1650 р., не відбулося: уряд Туреччини, протектор Молдови, не погодився на це вінчання.

На початку 1651 р. Розандру як заложницю забрали до Стамбула, з якого вона повернулась до Ясс через рік. У 1652 р. Тиміш з військом підійшов до молдавського кордону і у серпні все ж відбулось весілля в Яссах, звідки молодята вирушили до Чигирина. Військовий похід у Молдову деякі налаштовані романтично мемуаристи XVII – XIX ст. порівнювали з Троянською війною, а Розандру – з прекрасною Єленою. Доля Розандри склалась трагічно. Її сини-близнята народилися вже після загибелі їх батька, Тимоша Хмельницького. Поховавши чоловіка, Розандра деякий час жила при гетьманському дворі, а потім з дітьми переїхала до прикордонного замку Рашків на Дністрі, одержаного від Конєцпольського. На той час її сестра з чоловіком, батько та мати вже померли. Спроба брата Розандри, господаря Молдови Стефана, у 1659 р. забрати сестру, не мала успіху: його конвой, висланий по неї, розбили козаки²⁷. Розандра, ще молода жінка, жила у Рашкові удовою. У листах до царя Олексія Михайловича невістка Богдана просила затвердити за нею право на володіння трьома маєтками, подарованими їй покійним гетьманом та дозволити перебраться у безпечне місце. Адже одного разу вже сталося так, що загони «гульгяїв» захопили садибу «Тимошихи» (так її називали тогочасні документи), а її саму побили батогами. Зрештою Розандра виїхала до Волощини. Проте, своєї долі їй не вдалось уникнути. За свідченням С.Величка, Розандру вбили козаки отамана

Дрозденка, яким вона навіть під тортурами не виказала місця переховування родинних скарбів²⁸.

Єдиним матеріальним свідченням перебування цієї жінки в Україні стало її золоте намисто з коштовним камінням, зображене у XVIII томі «Киевской старины» за 1887 рік. Воно походило зі здобичі, захопленої Дрозденоком²⁹. Цю прикрасу подарував Спаському храму Білої Церкви полковник Семен Палій. Намисто Розандри, історія якого була викладена у описі храмового майна за 1740 р., у 1887 р. бачив на іконі Спаської церкви М.Костомаров³⁰.

Живописні руїни колишнього «улюбленого містечка» Богдана, Суботова, продовжували бути історичною святинєю українського народу. Свого часу вони надихнули молодого Т.Шевченка на створення графічних і поетичних робіт: вірша «Стоїть в селі Суботові...», малюнків «Богданова церква у Суботові», «Богданові руїни в Суботові», «Будинок Хмельницького в Суботові».

Хоча сьогодні у Суботові ніщо, крім Іллінської церкви, не нагадує про колишню велич і значимість для України цього «улюбленого містечка» гетьмана, це невелике селище і досі привертає до себе увагу як місце, де колись не раз вирішувалась доля України.

2. ЧИГИРИН – ТРИЧІ ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ

*Не могли знати ні сотники, ні полковники,
Що наш гетьман Хмельницький,
Батя Богдан-Зіновій чигиринський
У городі Чигирині задумав і загадав!
Дванадцять пар гармат вперед себе одсилає,
А сам з городу Чигирина рушає.*

Народна пісня

Місто Чигирин (зараз – райцентр у Черкаській області), розташоване у поріччі Дніпра і Тясмину, протягом майже тридцяти років (з 1648 до 1675 рр.) грало провідну роль у тогочасній політичній історії. Там, у гетьманській столиці (спочатку Б.Хмельницького, а згодом – І.Виговського та П.Дорошенка)

вирішувалась доля не тільки України, а подекуди і усєї Західної Європи. Тут розташовувались і резиденції двох митрополитів – Діонісія Балабана (1657 – 1663 рр.) та Йосипа Нелюбовича-Тукальського (1663 – 1675 рр.) – сподвижників І.Виговського і П.Дорошенка.

У 1592 р. Чигирин (тоді вже чимале за розмірами містечко) одержав самоуправління за Магдебурзьким правом. На рубежі XVI – XVII ст. на Замковій горі, що височіла над містом, споруджено військову фортецю. Приблизно тоді саме у поріччі Тясмину було утворене Чигиринське староство (адміністративна одиниця Речі Посполитої) з центром у Чигирині. Неприступний Чигиринський замок від часу заснування став потужною ланкою у ланцюгу оборонних фортець Терехтемирів – Канів – Черкаси – Чигирин – Умань – Могилів-Подільський. Цей захисний рубіж створено Річчю Посполитою для захисту населення міст і сіл «королівщини» – території, підпорядкованої польському королю. Чигиринський замок на початку XVII ст. став одним з найпівденніших форпостів польської держави, що далеко висувався у степ. До кордонів Кримського ханства від Чигирина було усього п'ять днів шляху вершника (що вважалось незначною відстанню). На південь від Чигирина, біля Чорного лісу, у XVI – XVII ст. проходили кордони «Дикого поля» – кочовищ ногайських татар, федератів Кримського ханства.

Незважаючи на загрозу постійних набігів кочівників, Чигирин швидко став чималим і людним містом. Королівський перепис населення у 1616 р. зафіксував у Чигирині 500 козацьких та 50 міщанських дворів. Приблизно у той саме час у Києві (в 1552 р.) нараховувалось 450 дворів. З 1620 р. Чигирин – козацьке місто, центр однойменного полку та сотні, тому серед його населення переважали козаки. Неподалік фортеці знаходився православний Троїцький монастир, перша згадка про який датована 1627 р.

Чигиринський замок також захищав і населення навколишньої території (староства), що почало заселяти поріччя Тясмина з кінця XVI ст., опановуючи у степу родючі чорнозе-

ми та інші природні багатства. Цих вихідців з Поділля, Волині, Полудневої Київщини не лякала татарська загроза: поряд з їх хуторами і слободами височіли міцні стіни фортеці, за якими вони і їх пожиток завжди могли знайти захист та притулок у час небезпеки³¹.

За свідченням мемуариста П.Алепського, Чигирин за Б.Хмельницького мав вражаючий вигляд, хоч вже тоді фортеця перебувала у досить занедбаному стані. «Малий замок» (цитадель фортеці) на Чигиринській горі був видний здалеку, ще на під'їздах до міста. Замок з «підзамчем» був просторою, високою і неприступною твердиною, оточеною болотами і ручаями. На його стінах стояли 16 гармат (переважно трофейних), що сяяли на сонці, наче золото. До фортеці вела одна брама, Спаська, названа на честь найдавнішої міської церкви. У межах укріплень знаходились двори міщан та козаків, війта та «городового отамана», козацьких полковників та замкових урядовців, грецьких митрополитів, (що перебували при гетьманському дворі) та генерального писаря І.Виговського – найближчого радника гетьмана. Там був і «заїзжий двір», де зупинялись посли, які прибували до гетьмана. Біля підніжжя Замкової гори розташовувався великий двір Хмельницького з гетьманською скарбницею. Охорону фортеці з замком здійснювали два козацьких полки, загони кримських татар – союзників Хмельницького та західноєвропейські найманці. В 1657 р., за словами турецького мандрівника Евлія Челебі, у Нижньому місті нараховувалось 10 тисяч будинків та 27 дзвіниць³². До останніх, ймовірно, мандрівник помилково зарахував і фортечні башти.

Найдавніша з церков Чигирини, соборна Спаська (ім'я якої перебрала міська брама), уперше згадується у джерелах в 1596 р., а Трьохглавий дерев'яний Успенський храм – на початку XVII ст. Останній знаходився поряд гетьманського двору. У 1650 р. у ньому правив службу коринфський митрополит Йосиф (що загинув у 1651 р. під Берестечком), а в 1653 р. там відспівували сина Богдана – Тиміша³³. У 1657 р. в Успенській церкві майже місяць, до похорону у Суботіві, перебувало тіло покійного гетьмана Б.Хмельницького.

Ще одна трибанна дерев'яна церква, Миколаївська, розташовувалась на Замковій горі, у межах фортеці. Храм, зазначений на плані Читинської фортеці 1678 р., гадано був побудований за Б.Хмельницького.

Мурована церква св. Петра і Павла, подібна за архітектурою до Іллінського храму у Суботіві, споруджена на штучній терасі Замкової гори на місці однойменної церкви. За словами історика Л.Похилевича, у цьому храмі в 1675 р. Й.Нелюбович-Тукальський був обраний київським митрополитом та пізніше у ньому таки похований. Під час боїв за місто у 1677 – 1678 рр. труну митрополита винесли з Чигирина і перепоховали у Лубенському монастирі³⁴.

У п'ятому чигиринському храмі XVII ст., Воскресенському, в 1653 р. московський посол, що прибув до гетьмана, застав Б.Хмельницького під час молебну. Всі храми Чигирина зруйновані під час штурмів міста у 1677–1678 рр.

Після короткочасного захоплення Чигирина коронним гетьманом Каліновським, Хмельницький почав думати про перенесення столиці у більш безпечніше місце – до Миргороду, де з 1653 р. перебувала значна московська залога. Туди були відправлені дружини Б.Хмельницького та І.Виговського та удова Тимоша, Розандра.

Сам гетьман лишався у Чигирині до смерті у 1657 р. За відсутності Богдана, коли він був у військових походах, фортечним життям керував чигиринський полковник. При поверненні Хмельницького назустріч йому виїздили козаки чигиринської сотні, а у замку стріляли з гармат, грали у сурми і били в литаври.

Останні три роки життя Хмельницького (1654 – 1657 рр.) були позначені активною дипломатичною діяльністю козацького гетьманського уряду. У цей час до Чигирина прибували посли від можновладців європейських та азійських країн: московського царя, королеви Швеції, господарів Молдавії, Валахії та Семигороду, польського короля, кримського хана, Османської імперії, донських козаків.

Біля гетьманського двору дипломатів вітали полковники, що супроводжували їх до Богданової «світлиці». Гетьман з родиною

устрічав і частував гостей. Під час таких обідів у фортеці стріляли з гармат і за кожним пострілом Хмельницький виголошував тости на честь прибулих. За столом разом з гетьманом сиділи його сини, Тиміш та Юрась, третя дружина Ганна Золотаренко, з якою Богдан взяв шлюб 1651 р.³⁵ Деякі посольства (наприклад, польської королеви Марії Людовіки) прибували особисто до гетьманші³⁶.

З Чигирином пов'язана одна з трагедій в родині гетьмана: влітку 1651 р., коли Б.Хмельницький прямував до Берестечка, там загинула його друга дружина Олена, яку її пасинок Тиміш повісив на воротах власного двору. Приводом до страти одні історичні джерела називають подружню зраду, інші – зраду політичну: за намовою поляків вона хотіла отруїти гетьмана, але її вчасно викрили³⁷. Майже одночасні загибель дружини і Берестецька поразка завдали Хмельницькому болючого удару. Однак він невдовзі бере третій шлюб з удовою козацького полковника – Ганною, демонструючи ворогам готовність до реваншу за Берестечко.

У 1650 р. у Чигирині була укладена угода про шлюб гетьманича Тимоша з донькою молдавського господаря В.Лупула, Розандрою³⁸, у 1653 р. підписано угоду про похід у Молдову козацького війська. Тоді саме до Чигирина прибуло посольство з грамотою царя Олексія Михайловича про прийняття Війська Запорозького під протекторат Московської держави³⁹. У 1654 р., після візиту до Чигирини митрополита Київського, Б.Хмельницький надав грамоти-привілеї найбільшим православному монастирям Києва: Михайлівському Золотоверхому, Братському, Пустинно-Миколаївському, Видубецькому та Печерському⁴⁰.

Чигирин також став місцем проведення щорічних січневих рад, на які приїздили полковники та сотники з усіх козацьких міст і містечок України⁴¹. Особливо урочистою була рада 1656 р., яка співпала з весіллям доньки Б.Хмельницького – з Данилом Виговським, братом писаря Івана. У цей час у Чигирині перебували послы п'яти іноземних держав: шведський, московський, кримський, волоський і мунтянський (молдавський).

Влітку 1657 р. у Чигирині помер Б.Хмельницький. Перед смертю гетьман зібрав козацьку раду, на якій своїм наступником призначив молодшого сина Юрія (старший, Тиміш, загинув у 1653 р.)⁴². Однак вже у вересні 1657 р. на новій козацькій раді на гетьманському дворі до повноліття Юрася гетьманом був обраний писар І.Виговський, найближчий дорадник покійного.

Відтоді Чигирин став резиденцією І.Виговського. Туди прибували послі від кримського хана і запорожців, у 1658 р. на військову раду, на чолі 40-тисячної орди прибув разом з мурзами кримський хан Карач-бей – союзник І.Виговського⁴³. При дворі гетьмана у 1657 – 1659 рр. жили митрополит Київський Діонісій Балабан та автор Гадяцького трактату Юрій Немирич – підкоморій Київський і Овруцький, староста Кременецький. Ще за життя Б.Хмельницького писар І.Виговський заснував у Чигиринському Троїцькому монастирі Іоанівську церкву.

Останнє піднесення Чигирини і його наступний занепад припали на часи гетьманування Петра Дорошенка (1665 – 1676 рр.). У 1668 р., після усунення від гетьманства Ю.Хмельницького (який на відміну від батька виявився незугарним політиком і державним керманичем) П.Дорошенко з тріумфом в'їхав до Чигирини, ненадовго об'єднавши під своєю булавою Лівобережну і Правобережну Україну, розчленовані під час Руїни. З 1669 р. в Чигирині Іван Мазепа, майбутній гетьман, у чині генерального осавула виконував гетьманські дипломатичні доручення.

З 1667 р. П.Дорошенко почав будівельні роботи по зміцненню своєї резиденції. На Замковій горі спорудили поздовжні тераси, що збереглися дотепер, а Верхній замок укріпили ровом, викопаним у скельному ґрунті. У замку спорудили криницю і підземний хід до берега Тясмину. Каміння, вбране з рову, використали при спорудженні нового мурованого бастиону – 3-ярусної «башти Дорошенка», зазначеної на плані Чигирини 1678 р. військового інженера П.Гордона. На першому поверсі башти, у казематах, зберігали порох та розташували в'язницю. Від цього походить інша назва бастиону – «тюрма Дорошенка». У 1668 р. там ув'язнили полонених московських воєвод, яких незабаром

обміняли на українських бранців. На другому поверсі, розташованому на рівні фортечного двору, перебували три склепінчасті приміщення для стрільців та артилерії. Третій ярус – відкритий майданчик, захищений бруствером, мав мушкетні бійниці та гарматні амбразури⁴⁴.

До сьогодні у Чигирині збереглися тільки рештки фортечних укріплень. Під час археологічних розкопок 1953 р. у колишньому Верхньому місті, проведених співробітниками Інституту історії і теорії архітектури та Інституту археології АН УРСР (Г.Н.Логвином, О.О.Максимовим, І.М.Самойловським та ін.), виявлено фундаменти кам'яних мурів. У 1990 – 1992 рр. експедиція Інституту археології НАН України та заповідника «Чигирин» (керівник П.Горішний) дослідили рештки «бастіону Дорошенка»⁴⁵.

До 1675 р. у Чигирині знаходилась резиденція митрополита Київського Й.Нелюбовича-Тукальського, найближчого дорадника П.Дорошенка. У 1674 р. лівобережний гетьман Іван Самойлович з московським військом обложив столицю Правобережної України – Чигирин. З П.Дорошенком у фортеці лишилися лише вірні йому найманці-сердюки, а очікувані загоми татар і турок так і не підійшли. Правобережний гетьман капітулював. У 1675 р., після смерті Й.Нелюбовича-Тукальського, П.Дорошенко (скомпрометований союзом з Туреччиною) передав у Чигирині булаву Генеральній козацькій раді.

Остаточне знищення замку відбулось у 1677 – 1678 рр. під час другого Чигиринського походу Ю.Хмельницького, ставленика Османської Порти, коли 200-тисячне турецьке військо обложило фортецю, де перебував І.Самойлович. Перед відступом московська залога замінувала укріплення (зокрема, «башту Дорошенка»⁴⁶) і Чигирин, що злетів у повітря, назавжди втратив своє воєнне і політичне значення.

Т.Шевченко, що побував у Чигирині в 1843 та й 1845 рр., присвятив йому поетичні («Чигирине, Чигирине», «У неділеньку святую» ін.) та образотворчі («Дари в Чигирині», «Смерть Богдана Хмельницького», «Чигирин з Суботівського шляху» ін.) твори. Поет писав:

*«Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руй!»*

3. БАТУРИН – МІСТО МАЗЕПИ ТА РОЗУМОВСЬКОГО

Жодне з українських міст, крім Батурина, не можуть похвалитись тим, що протягом майже півстоліття виконували почесну роль резиденції кількох українських гетьманів, їх уряду і двору. Уперше Батурин, за рішенням Глухівської генеральної козацької ради, став столичним містом у 1669 р. за гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного⁴⁷. З 1669 до 1708 р. та у 1750 – 1754 рр. Батурин поєднував у собі гетьманську приватну резиденцію з офіційною столицею Гетьманщини.

Зараз мало що нагадує про колишню велич у селищі Батурин, розташованому на річці Сейм у 26 км від райцентру Бахмач Чернігівської області. Перша відома документальна згадка щодо Батурина датована 1625 р., коли там споруджена польська фортеця. Народні перекази (які цитували В.Коховський, Самовидець та анонімний автор «Історії Русів») пов'язують назву міста з королем XVI ст. Стефаном Баторієм – начебто легендарним засновником Батурина⁴⁸. Про виникнення Батурина, можливо, ще за часів Великого князівства Литовського, опосередковано свідчить і один з містких топонімів – «Литовський замок».

Проте дослідник О.Лазаревський заперечував версію про заснування Батурина С.Баторієм і вважав, що ця легенда базується на співзвучності королівського імені з назвою міста⁴⁹. Можливо, назва міста походить від чоловічого імені Батура, зазначеного в «Помяннику» Печерського монастиря XV – XVI ст.⁵⁰

Власниками Батурина у XVII ст. були польські магнати: з 1634 р. – коронний канцлер Речі Посполитої Єжі Оссолінський, згодом – Любомирські. З 1648 р. місто стало сотенним: спочатку – Чернігівського, з 1649 р. – Ніжинського полків. У цей

час Батуринська фортеця зберігає своє стратегічне значення: у 1664 р. король Ян Казимір не зміг взяти її приступом⁵¹.

У 1654 р., згідно тогочасного опису, Батуринську фортецю, розташовану над високим берегом Сейму, оточував рів та вал з гостроколом та шістьма баштами та трьома воротами: Сосницькими, Конотопськими та Ніжинськими. Усередині замку, на високому пагорбі, розташовувалась цитадель з брамою («Литовський замок» або «панський двір»), також укріплена ровом, валом з дубовими палями. Там у 1669–1708 рр. перебував гетьман і замкові урядовці. У цитаделі знаходились дерев'яна Миколаївська церква⁵². Ще одна церква, Трійці, розташовувалася поза межами цитаделі, у фортечному посаді.

На межі XVII – XVIII ст. у цитаделі з'явилися муровані скарбниці, невеликий гетьманський будинок та два храми: Трійці та Миколи Чудотворця. Рештки будинку І.Мазепи у вигляді монументальної прямокутної споруди (20 x 60 м), знищеної пожежею, виявлені під час археологічних досліджень міста у 1995 – 1997 рр.⁵³

З 1654 р. Батурин, як і більшість міст Лівобережної України, отримав самоуправління за Магдебурзьким правом і одержав статус містечка та ярмаркового центру, який зберігав до XVIII ст. включно. Ще до свого визначення гетьманською столицею Батурин ввійшов у історію України як місце підписання у 1663 р. «Батуринських статей», які підтвердили «Березневі статті» Б.Хмельницького та московського уряду 1654 р.⁵⁴

За Івана Мазепи у 2-х км від міста, на Гончарівці, на високому мису, що виступав над Сеймом, споруджено нову резиденцію гетьмана. Там стояв цегляний палац з дерев'яною церквою, оточений розкішним садом та березовим гаєм. Його зали прикрашали картини та портрети європейських політичних діячів, зокрема короля Франції Людовіка XIV (1643 – 1715), якого високо оцінював І.Мазепа. У палаці розмістилася і рідкісна бібліотека та коштовна колекція зброї, які гетьман збирав впродовж свого життя. Резиденція І.Мазепи була укріплена земляними вали з п'ятьма бастіонами та ровом. Поряд розташовувалися садиби найближчих соратників І.Мазепи: при-

луцького полковника Горленка, Ломиківського та П.Орлика⁵⁵.

Гетьманський палац був зруйнований 1708 р.⁵⁶ Археологічні дослідження 1995 – 1997 рр. замиської резиденції І.Мазепи з'ясували, що від палацу збереглися льохи⁵⁷, а його стіни, певно, були розібрані на цеглу.

Причиною знищення Батурина був прихід під час Північної війни на українські землі шведської армії Карла XII, з яким І.Мазепа вів таємні переговори. 24 жовтня 1708 р. гетьман з генеральною старшиною, дев'ятьма полковниками та 4 000 козаків виїхав з Батурина та 28 жовтня прибув до ставки Карла XII. У відповідь цар Петро I маніфестом проголосив І.Мазепу зрадником і наказав О.Меншикову знищити Батурин, де залишилася 23-тисячна українська залога та генеральна артилерія з 40-ка гармат. Маючи артилерію, запаси пороху і харчів, гарнізон Батурина міг триматись досить довго, до прибуття шведської допомоги. Оборону Батурина очолив сердюцький полковник Дмитро Чечіль. Ні намови Меншикова та Голіцина, що підійшли з 10-тисячним військом під стіни міста, ні наказ Петра I не змусили їх здати укріплення та обрати нового гетьмана. Тільки зрада полковника Івана Носа, який показав російським військам підземний хід, вирішила долю Батурина. 2 листопада місто було спалене, а його населення та мешканці довколишніх сіл (що шукали порятунку за стінами фортеці) винищені. Ті, хто переховувався від багнетів п'яних російських солдатів у льохах та на горищах будинків, за свідченням Лизогубівського літопису, згоріли живцем або задихнулися у диму пожежі, що охопила місто. Багато людей, що втікали по тонкому льоду, потонули у Сеймі⁵⁸. Звірства російських військ у Батурині змусили здригнутись не лише Україну, а й Європу: про них писали послі Пруссії та Англії у Росії Кайзерлінг та Вітворт, Новгородський та Лизогубівський літописи. Особисто про «батуринську різню» Петру I у листі доповів О.Меншиков, що одержав знищене місто «у виноградоду». Проте, навіть у 1726 р. Батурин стояв пустою, весь зарослий бур'яном, зі зруйнованими церквами та будівлями⁵⁹.

Під час пожежі 1708 р. у Батурині загинули багато будинків

як пересічних мешканців, так і козацької старшини⁶⁰. Щасливим виключенням стала «кам'яниця» генерального судді (1699 – 1708 рр.) Василя Кочубея, що збереглась до нашого часу. У цій одноповерховій цегляній будівлі на двох льохах, розташованій у старовинному парку з дубів, зараз розташований Батуринський історико-краєзнавчий музей⁶¹.

З В.Кочубеєм пов'язаний одна з найдраматичніших сторінок вітчизняної історії. Дізнавшись про переговори І.Мазепи з Карлом XII та польським королем Станіславом Ліщинським про звільнення України з-під російського гніту, В.Кочубей з полковником Іваном Іскрою повідомив про це Петра I, склавши «донос» на свого кума, І.Мазепу – хрещеного батька доньки В.Кочубея, Мотрони. Однак російський монарх настільки вірив І.Мазепі, що віддав І.Кочубея і І.Іскру в руки гетьмана, яких за вироком гетьманського суду було страчено і поховано у Києво-Печерському монастирі. Причиною ворожнечі між колишніми свояками І.Мазепою і В.Кочубеєм перекази вважають любовний зв'язок між Мазепою і його хрещеною дочкою Мотрею, проти якого категорично виступав батько дівчини. І не лише через солідну різницю у віці коханців, а й через «гріховність» з точки зору моралі подібних стосунків між хрещеним батьком та його похресницею. «Останньою краплею» стала втеча Мотрони з батьківського дому до палацу І.Мазепи, що і змусило її батька написати «донос». Доля Мотрони склалась трагічно: її видали заміж, вона померла черницею полтавського монастиря. Могилу М.Кочубеївни у Полтаві зображено на літографії XIX ст.⁶² і сучасні науковці не втрачають надії її відшукати.

Після знищення Батурина у 1708 р. гетьманською резиденцією став Глухів. Однак з 1750 р. Батурин – знову столиця нового гетьмана України, призначеного російським урядом. Ним став 22-річний родич імператриці Єлизавети Петрівни, молодший брат її чоловіка – Кирило Розумовський. Через десять років імператриця подарувала йому Батурин і з 1760 р. місто стало власністю К.Розумовського.

В цей час у Батурині почалось інтенсивне будівництво та розвинулось мануфактурне виробництво.

Перший гетьманський будинок, споруджений після 1759 р., був дерев'яним. Проте, К.Розумовський постійно мешкав у ньому з 1779 р., назавжди переселившись в Україну з Петербургу⁶³.

Для спорудження і облаштування власних палаців у багатьох містах граф К.Розумовський спорудив у Батурині цегельню (1751 – 1752 рр.)⁶⁴, заводи для виготовлення кахлів, килимів, текстильних шпалер та свічок (1756 – 1757 рр.)⁶⁵. На околиці міста був закладений шовковичний сад. Ці та інші промислові підприємства міста у другій половині XVIII ст. входили до складу великої графської економії.

Коштом К.Розумовського у Батурині діяла невелика сільська лікарня – перший в Україні подібний заклад. У мріях гетьман К.Розумовський бачив Батурин європейським містом з власним університетом, де б навчалась талановита українська молодь. Однак ці проекти наштовхнулись на супротив російського уряду і здійснились лише частково. За життя К.Розумовського у Батурині були збудовані Покровський собор (1789 р.), Воскресенська церква (1803 р.) та графський палац (1799 – 1803 рр.), з яких до нашого часу збереглися дві останні споруди⁶⁶.

Воскресенську церкву споруджено з цегли Троїцької церкви (або «Мазепиною стовпу»), знищеної у 1708 р. Ампірна будівля Воскресенської церкви з однією апсидою і однією банею прикрашена портиками та трикутними фронтонами. В 1803 р. у ній поховано колишнього керманіча Гетьманщини (в 1764 р. усуненого з посади Катериною II), останнього гетьмана України К.Розумовського.

Споруджувати палац К.Розумовський почав у похилому віці і не дочекався його завершення. Від цієї класичної споруди (зведеної на околиці міста за проектом відомого англійського архітектора Ч.Камерона) зберігся головний корпус, відреставрований у 1911 – 1913 рр., фасади якого оздоблені колонами з портиками, а стіни першого поверху – камінням у техніці «руст».

Після смерті К.Розумовського Батурин успадкував його син, який не приділяв місту уваги. У 1836 р. припинила діяти сукон-

на мануфактура. Занепад Батурина тривав: у 1866 р. в місті нараховувалось усього 384 двори. Однак вже у 1897 р. їх кількість збільшилась до 939, а Батурин став одним з торгових центрів Чернігівщини⁶⁷.

Зараз мало що лишилось від колишньої величі резиденції гетьманів І.Мазепи та К.Розумовського: фортеця і гетьманський палац давно зруйновані. Однак людська пам'ять довговічніша, ніж земляні вали і цегляні стіни: у переказах і легендах, зі сторінок позовклих документів і книжок постає перед нами велична доля міста, яке кілька століть тому грало неабияку роль у вітчизняній історії.

4. Глухів: «СУПЕРНИК» БАТУРИНА чи ЙОГО ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ?

Історичні долі Батурина і Глухова пов'язані між собою: занепад першого у 1708 р. спричинив до піднесення другого. Однак К.Розумовський упродовж свого гетьманування (1750 – 1764 рр.), маючи Глухів офіційною резиденцією, мріяв перенести столицю до Батурина. Певно, так останній гетьман прагнув віддати належне пам'яті І.Мазепи, за якого Батурин був звеличений та занашащений. Після його знищення у 1708 р. гетьманську столицю було наказано перенести до Глухова. Це місто, розташоване неподалік україно-російського кордону, Петро I у 1708 р. зробив своєю ставкою, з якої керував російськими військами проти шведської армії, що просувалась у глиб України. З Глухова цар видавав «маніфести», які І.Мазепу називали зрадником. Для ще більшої дискредитації І.Мазепи Петро I наказав на головній площі Глухова виставити на глум «персону» (ляльку), що уособлювала опального гетьмана. Привселюдно кат зірвав з «персони» ордени, зламав над її головою герб І.Мазепи та шаблю. Так здійснювалась процедура позбавлення шляхетської гідності над справжніми злочинцями. Того ж дня в Глухові у присутності Петра I, членів московського уряду, козацької старшини та нового гетьмана Івана Скоропадського (призначеного Петром I) митрополит Йоасаф Крюковський проголосив «анафему» (церковне прокляття) І.Мазепі⁶⁸.

Тож обставини, за яких Глухів на початку XVIII ст. став гетьманською резиденцією, були не досить сприятливими. Однак попереду на Глухів чекали кращі часи, а позаду у нього було славне минуле. Уреште місто Глухів (зараз – райцентр у Сумській області) на ріці Єсмань у Чернігівському князівстві під 1152 р. згадує «Іпатіївський літопис». У 1239 р., після спустошення Чернігова монголо-татарами, до Глухова була перенесена резиденція Чернігівського єпископа. У XIII – XIV ст. місто є центром невеликого удільного Глухівського князівства. У XIV – першій половині XVII ст. Глухів перебував спочатку у складі Великого князівства Литовського, а згодом – Московської Русі та Речі Посполитої. У роки «Хмельниччини» Глухів став козацьким містом: з 1654 р. у ньому розташовувався центр сотні Ніжинського полку. Глухівська фортеця, споруджена у першій половині XVII ст., в 1664 р. витримала облогу військ короля Яна II Казимира. Протягом другої половини XVII – XVIII ст. ці земляні укріплення неодноразово поновлювались і охоплювали усе більшу територію⁶⁹.

У 1669 р. у місті відбулась важлива історична подія: підписання між гетьманом Дем'яном Многогрішним та московським урядом «Глухівських статей», що уточнювали правове та політичне становище Лівобережної України у складі Російської держави, визначене «Березневими статтями» 1654 р.

З 1708 р. у Глухові перебували усі установи гетьманської адміністрації (Генеральний суд, скарбниця, архів), Перша (1722 – 1727 рр.) та Друга (1764 – 1786 рр.) Малоросійські колегії. У 1727 та 1750 р. в Глухові відбулись урочисті обрання двох гетьманів, Данила Апостола і Кирила Розумовського, хоча вибори останнього не можна вважати справжніми: кандидатуру К.Розумовського запропонувала сама імператриця і альтернативи бути не могло. Однак К.Розумовський, якому доля призначила стати останнім українським гетьманом, виявився непоганим керманічем Гетьманщини, який бдав як про її економічний, так і культурний розвиток. Саме К.Розумовський надав Глухову небаченого досі блиску, намагаючись перетворити свою резиденцію у місто європейського рівня. Одночасно гетьман

розбудовував Батурин, куди планував перенести свою столицю. Глухів став «полігоном», де випробовувались архітектурні і планувальні нововведення, які згодом могли б бути застосовані і для Батурина.

Відбудова Глухова у 1752 – 1780 рр. здійснювалась після пожежі 1748 р., що знищила майже усю старовинну забудову, зокрема Триумфальну арку, споруджену у 1744 р. на честь приїзду імператриці Єлизавети. Автором будівельних проектів став відомий російський архітектор А.Квасов. У цей час у Глухові виникли прекрасні ансамблі гетьманського палацу (1751 – 1757 рр.) і садиби президента Другої Малоросійської колегії графа П.Румянцева (1767 – 1768 рр.), будинки Малоросійської колегії і Генеральної канцелярії, прикрашені скульптурою та ліпленням. Палац К.Розумовського нагадував західноєвропейські палаци, а парк був розбитий у модному «англійському» стилі.

За часів К.Розумовського у місті діяли кав'ярні, книгарня (де продавались видання Російської академії наук, президентом якої у 1746 – 1765 рр. був К.Розумовський), французькі пансіони і школи для дітей козацької старшини, лікарня та бібліотека. З 1751 р. при дворі гетьмана (який був меценатом і захоплювався музикою) існував оперний театр, на сцені якого співали не лише українці (численність придворної гетьманської капели становила 40 осіб), а й солісти з Італії та Франції. У приватній бібліотеці К.Розумовського (зараз – у фондах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського) кількість нотних партитур оперно-симфонічної та камерно-інструментальної музики перевищувала 2300 примірників. Гетьман опікувався і Глухівською «співочькою школою», заснованою ще у 1723 р. з ініціативи Д.Апостола, вихованці якої співали у придворній капелі у Петербурзі, куди у 1758 р. було переведено і саму школу. Під час навчання майбутні співаки опановували музичне мистецтво як теоретично, так і співаючи у хорі глухівського Миколаївського собору.

Гетьман К.Розумовський для обговорення важливих державних питань започаткував у Глухові регулярні з'їзди козацької старшини, які з часом могли б перетворитись на український

шляхетський сейм. У 1763 р. на Генеральні збори, скликані для затвердження судової реформи, прибув «цвіт» козацтва: полковники, сотники, старшина, «бунчукові», «значкові» та «військові» товариші. Такі з'їзди консолидували верхівку українського суспільства, що не могло не турбувати нову імператрицю Катерину II, яка у 1764 р. скасувала інститут гетьманства, однак лишила екс-гетьманові усі маєтності і титули.

Перебування гетьманської столиці у Глухові відобразилося у новому міському гербі: на геральдичному щиті, поділеному на чотири поля, були зображені дві схрещені гетьманські булави, бунчук, російський прапор і золотий п'єдестал.

У XVIII ст. Глухів був не лише політичним центром Гетьманщини, а й великим торговим і ремісничим містом, до якого на ярмарки приїздили купці не лише з України, а й з-за кордону. Серед глухівських майстрів славились ливарники, які виготовляли дзвони і гармати.

Руйнівна пожежа 1784 р. знищила майже усе, чим Глухів міг би пишатись до сьогодні. Наприкінці XVIII ст. у межах фортечних валів перебували лише жалюгідні рештки чудових будівель, спорудження яких диктувалось не лише часом, а й особистою волею останнього гетьмана. У той час до глухівської фортеці вели четверо воріт, двоє яких, Київські і Московські, були мурованими. У межах фортеці ще зберігалась невелика цегляна будівля Генеральної канцелярії (що вже перебувала у аварійному стані) та триповерхова споруда колишньої Другої Малоросійської колегії; Генеральний, повітовий та підкоморський суди; скарбова канцелярія та Генеральний малоросійський архів.

Після пожежі були відбудовані деякі з десяти мурованих міських храмів, п'ять з яких перебували у межах укріплень: Миколаївський собор, Троїцька та Анастасіївська церкви, дві церкви колишнього жіночого монастиря – Успенська та Різдва. Інші п'ять церков знаходились у передмістях.

До нашого часу зберігся глухівський Миколаївський собор (1686 р.). Численні ремонтні роботи XVIII – XIX ст. (що змінили первісний вигляд храму) не торкнулись «барокових» обрамлень

вікон, вертикальних пілястр та горизонтальних карнизів XVII ст.⁷⁰ Переступивши поріг собору, можна відчуті подих століть і, напруживши уяву, побачити те, що діялось дуже давно: хлопчики, учні «співочької школи», співають складні музичні твори на кілька голосів, а у перших рядах прихожан стоїть граф Кирило Розумовський, який, схиливши голову, уважно слідкує за розвитком музичної теми, що лине під церковне склепіння у вічність.

5. ЗОРЯНИЙ ЧАС КОЗЕЛЬЦЯ

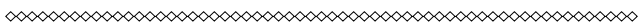
Коли російський престол посіла дочка Петра I Єлизавета Петрівна, для України настали два десятиліття політичної «відлиги». Такій разючій зміні ставлення імперії до Гетьманщини наші предки могли завдячувати двом співвітчизникам, уродженцям хутора Лемеші під Козельцем на Чернігівщині – козацьким сином Олексію та Кирилу Розумам. Брати уславились як заступники своєї Батьківщини перед російськими можновладцями. Вони не обійшли увагою і рідне місто Козелець, розквіт якого припав саме на ті часи.

Історія Козельця відображує головні віхи української історії. Засноване ще у XV ст. за часів Великого князівства Литовського, пізніше місто ввійшло до складу польської держави, яка спорудила тут фортецю.

У ході Визвольної війни Козелець став центром спочатку одноїменної сотні, а з 1708 р. – Київського полку. За участь козельцьких козаків у битвах 1648 – 1654 рр. (під Пилявцями, Берестечком, Батогом) Б.Хмельницький у 1656 р. надав Козельцю самоврядування за Магдебурзьким правом. Це сприяло бурхливому розвитку міста, його ремесел та торгівлі. На тогочасному міському гербі на червоному щиті було зображення срібного цапа з хрестом на спині, яке начебто пояснювало назву міста. Проте назва міста може походити і від назви рослини козелець, зарості якої вкривали луки довкола міста.

Після переведення з Києва у 1708 р. полкової канцелярії до Козельця до міста переїхала верхівка полкової старшини і збільшилась кількість його мешканців.

Але кульмінаційними в історії міста стали 1740 – 1770 рр.

Саме тоді тут була споруджена полкова канцелярія, кілька цегляних церков, численні приватні будинки і палаци. У середині XVIII ст. склався архітектурний ансамбль історичного ядра міста, від якого до наших днів збереглися собор Різдва Богородиці з дзвіницею, Миколаївська церква та будинок канцелярії⁷¹.

Багато часу минуло відтоді. Сучасний Козелець – невеликий райцентр на річці Острі на Чернігівщині. Мало що нагадує тут гетьманські часи, коли вулицями мчали розкішні екіпажі, а з палаців лунала оркестрова музика у виконанні кращих європейських віртуозів. Тоді по дзеркальному паркету гетьманської резиденції у танці йшла сама імператриця разом з чоловіком, графом Олексієм Розумовським, а серед гостей були не тільки представники української шляхти та російські сановники, а й іноземні послі. Приймав гостей президент Російської академії наук, гетьман Кирило Розумовський разом з матір'ю та сестрами.

Німі свідки тих подій, чудові архітектурні споруди і досі прикрашають міські вулиці та площі. Більшість будівель проектували на замовлення гетьмана та членів його родини відомі російські архітектори XVIII ст. – В.Растреллі, А.Квасов та І.Григорович-Барський.

Собор Різдва Богородиці (1746 – 1753 рр.) дещо нагадує церкву Покрови на Подолі у Києві та храм міста Василькова на Київщині. Це не дивно, адже автором усіх трьох проектів став Іван Григорович-Барський. Проте козелецький собор, як більш рання авторська робота, має ряд особливостей: три ганки перед входом та п'ять куполів. На першому ярусі двоповерхової будівлі перебувала усипальниця знаті, на другому – храм. Фасади церкви були декоровані колонами та ліпленням у типовому для архітектури «єлизаветинської доби» стилі «рокайль» (або «рококо»). В інтер'єрі церкви зберігся різьблений позолочений іконостас XVIII ст.⁷²

Вхід до будинку канцелярії Київського полку (1753 – 1758 рр.) прикрашав ганок та ліплення у вигляді рельєфних гербів. В архітектурі будівлі поєдналися елементи бароко та класицизму, що було притаманним для творчості І.Григоровича-Барського⁷³.

Ще одну церкву, Миколаївську (1781 – 1784 рр.), спорудже-

но у стилі пізнього бароко коштом її священника та парафіян на місці фортечного храму.

Від розкішної садиби Віри Дараган (сестри гетьмана К.Розумовського), що є унікальним для Лівобережної України зразком цивільної дерев'яної архітектури XVIII ст., збереглися житловий будинок, каретний сарай, флігель, господарча кам'яниця та парк. Цегляна кам'яниця садиби В.Дараган є унікальним для Наддніпрянщини зразком господарського будівництва. Вона має два поверхи і складається з кількох камер⁷⁴.

Інтер'єри помешкання Дараганів прикрашали розкішні печі, складені з розписних закордонних кахлів, які зараз можна побачити на фотографіях початку ХХ ст. Проте вціліли інші тогочасні кахлі XVIII ст. – з будинку козелецького священника, які зараз зберігаються у Національному музеї історії України та Державному музеї українського декоративно-прикладного мистецтва у Києві. Їх виготовили не іноземні майстри, а чернігівські гончарі; вони розмальовані українськими пейзажами, птахами, тваринами (вовк, чапля), казковими істотами, які вражають майстерністю виконання і кольоровою гамою. Можна уявити, які гарні та ошатні груби прикрашали помешкання козельчан у ті часи.

Сини Віри Дараган, однієї з найбагатших жінок Гетьманщини, дружини козелецького полковника, отримали блискучу освіту в європейських університетах коштом дядька, Олексія Розумовського, який не мав власних дітей від шлюбу з імператрицею Єлизаветою, укладеного у 1742 р. Тоді відбулося їх таємне вінчання. Ходили чутки, що брати Дарагани (на російський манер Дараганови, яких за кордоном називали Таракановими) були дітьми Розумовського та Єлизавети. Так виникла легенда про спадкоємців російського престолу – князів Тараканових.

У 1744 р. імператриця вирішила відвідати батьківщину чоловіка, яку, за свідченням історика Г.Кониського, заочно покохала. Вона вирушила у довгу подорож з Петербурга в Україну. Крім Козельця, де Єлизавета познайомилась з ріднею чоловіка, государиня завітала до Києва, де на її честь міщани, магістрат та студенти Могілянської академії влаштували урочисте теа-

тралізоване дійство. На знак подяки Єлизавета заклала у Києві церкву святого Андрія. У Національному музеї історії України експонується карета, подарована імператрицею Єлизаветою київському митрополиту Р.Заборовському на знак вдячності за гостинний прийом. Там же зберігається і скриня, окута залізом, у якій гетьман К.Розумовський надсилав до Лемешів подарунки матері, що не побажала жити у палацових розкошах Петербурга і повернулась до рідного хутора, де утримувала шинок.

Історія братів Розумовських заслуговує на окрему увагу. Олексій був старшим за Кирила на 19 років і саме він прокладав брату дорогу до слави і влади. У 18-річному віці Кирила обрали президентом Російської академії наук, у 22 роки – гетьманом України. Сам же Олексій Розум, на відміну від Кирила, що навчався у Європі, одержав лише початкову освіту, навчаючись у сільського дяка, але від природи мав меткий розум, вроду та чудовий голос, завдяки якому його відібрали до придворної капели імператриці Анни Іоаннівни. В 22 роки Олексій уперше побачив Петербург, де познайомився з принцесою Єлизаветою. У 1741 р. внаслідок військового заколоту Єлизавета зійшла на трон. Не останню роль у цьому грав О.Розумовський, на той час вже генерал і досить впливова особа. У Петербурзі, за словами Катерини II, мало кого любили так щиро, як фаворита імператриці Єлизавети – за веселу вдачу, щедрість та гостинність. Кирило поступався брату Олексію великодушністю, однак перевершував його оригінальним розумом та приємними манерами, завдяки чому мав успіх у придворних дам. К.Розумовський, одружений з Є.Наришкіною, родичкою імператриці та фрейліною, мав п'ятьох синів.

К.Розумовський став останнім гетьманом України. Його ім'я завершує славетний перелік керманічів української держави – Гетьманщини. Слід віддати належне К.Розумовському, який дбав про піднесення України. Під його керівництвом була розроблена низка проектів реформ, які повинні були б вивести Україну на шлях прогресу і процвітання⁷⁵. Однак втілити у життя він встиг лише судову та військову реформи. А перший український університет, який гетьман мріяв збудувати в Глухові, був заснований майже на сто років пізніше у Харкові.

К.Розумовський пережив старшого брата на 32 роки й помер у Батурині 1803 р. у власному палаці. Саме Батурин, колишню резиденцію гетьмана І.Мазепи, К.Розумовський хотів перетворити на нову столицю Гетьманщини. І саме у Батурині він знайшов свій вічний спочинок.

Але згадка про братів Розумовських і досі жива не лише на сторінках підручників історії та історичних романів. Про них нагадують архітектурні перлини, збудовані в Києві, Батурині, Глухові, Козельці.

1. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. Т. 2 – С. 152, 157.

2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Роки 1650 – 1654. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. IX – 1. – С. 49.

3. Там само. Роки 1654 – 1657. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. IX – 2. – С. 1010.

4. Суботів // Історія міст і сіл України: У 26 т. Черкаська область. – К.: Ін-т історії АН УРСР, Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 688 – 695.

5. Шмиголь Л. Суботів у романі М.Старицького «Богдан Хмельницький». Дійсність і вимисел // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: УТОPIK, 2002. Вип. 11. – С. 245.

6. До Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка ці казани надійшли у 1926 р. з музею Київського університету (Див. Каталог музею древностей Киевского университета св. Владимира; Каталог выставки XI археолог. съезда в Киеве. – К., 1899. – С. 6). Усі три посудини виготовлені з листової міді з залізним обручем.

7. Книга вступу Київського історичного музею. 1948 р. – №№ 17005 – 17007; Археологічні фонди Національного музею історії України. – Інв. №№ В 4900 – 4902.

8. Грушевський М. Вказ праця.– Роки 1626 – 1650. – Т. VIII – С. 156.

9. Там само. – С. 159.

10. Там само.– Роки 1650 – 1654. – Т. IX – 1 – С. 366.

11. Там само.– Роки 1654 – 1657.– Т. IX – 2 – С. 1010.

12. Гугля В. Підземні ходи – складова частина укріплень маєтку

Хмельницьких в с. Суботів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. пр. – К.: УТОПІК, 1997. – Вип. 6. – С. 96.

13. Там само. – С. 96 – 98.

14. Грушевський М Вказ. праця. – Роки 1654 – 1657. – Т. IX – 2 – С. 1010.

15. Кукса Н. Іллінська церква в с. Суботів: історія і сучасність // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 6. – К.: УТОПІК, 1997. – Зб. наук. пр. – С. 98.

16. Субботов. Ильинская церковь // Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Автор текста и составитель альбома Г.Н.Логвин. – М.: Искусство, 1982. – С. 454.

17. Кукса Н. До історії Михайлівської церкви в Суботою // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 1999. – Вип. 8. – С. 112.

18. Кукса Н. «Наукові» досліді Г.Я.Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 2002. – Вип. 11. – С. 11 – 12.

19. Кукса Н. Іллінська церква в с. Суботіві... – С. 98, 99.

20. Шмиголь Л. Вказ. праця. – С. 247; Кукса Н. До історії Михайлівської церкви в Суботіві. – С. 115.

21. Кукса Н. Іллінська церква в с. Суботіві. – С. 98 – 100; Її ж. До історії Михайлівської церкви в Суботіві. – С. 117.

22. Грушевський М Вказ. праця. – Роки 1654 – 1657. – Т. IX – 2. – С. 1010; Кукса Н. До історії Михайлівської церкви в Суботіві... – С. 115.

23. Грушевський М Вказ. праця. – Роки 1654 – 1657. – Т. IX – 2. – С. 1010.

24. Там само. – С. 1010.

25. Там само. – Роки 1650 – 1654. – Т. IX – 1. – С. 94.

26. Там само – С. 510; Ролле І. Женщины при Чигиринском дворе // Киев. старина. – 1894. – Т. XLIV, февраль. – С. 294.

27 Ролле І. Вказ. праця. – С. 303.

28. Там же. – С. 303

29. Там же.

30. Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого. – Киев. старина. – 1887. – Т. XVIII, май. – С. 49–51; П.Л-в. Две поправки к ста-

тє «Свадьба Тимоша Хмельницького». – Там же. – Т. XVIII, июнь и июль. – С. 583 – 584.

31. Чигирин // Історія міст і сіл України: У 26 т. Черкаська область. – К.: Ін-т історії АН УРСР, Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 655 – 670; Чигирин // Енциклопед. словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1903. – Т. XXXVIII. – С.815.

32. Попованова О. Кульгові споруди у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 1997. – Вип. 6. – С. 100.

33. Грушевський М Вказ. праця. –Роки 1650 –1654.– Т. IX – 1.– С. 599.

34. Попованова О. Вказ. праця. – С. 101 – 102.

35. Грушевський М Вказ. праця. –Роки 1650 –1654.– Т. IX – 1. – С. 312.

36. Там само. – С. 567 – 568. Ролле И. Вказ. праця. – С. 294.

37. Грушевський М Вказ. пр. – Т. IX – 1. Роки 1650 –1654. – С. 254; Ролле И. Вказ. праця. – С. 289 – 290.

38. Грушевський М Вказ. пр. –Роки 1650 –1654.– Т. IX – 1. – С. 254. – С. 128.

39. Там само. – С. 569.

40. Там само. – С. 857 – 858.

41. Там само. – С. 778 – 779.

42. Там само. – Роки 1657 – 1658.– Т. X. – К.: Наук. думка, 1998. – С. 29 – 30.

43 Там само. – С. 137.

44. Сашка Т. Башта Дорошенка в Чигирині: історія та археологічні знахідки // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: УТОПІК, 1999.– Вип. 8. – С. 72.

45. Там само. – С. 76.

46. Там само. – С. 71 – 76.

47. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760 гг.) // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца. – 1892. – Кн. 6. – С. 109.

48. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760 гг.).– С. 106; Батурина // Энциклопед. словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1892. – Т. III. – С. 187; Батурина // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 47.

49. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760 гг.). – С. 106.

50. Голубев С. Древний помяник Киево-Печерской лавры // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца. – 1892. – Кн. 6. – Приложение. – С. XII.

51. Батурич // Історія міст і сіл України: В 26 т. Чернігівська область. – К.: Ін-т історії АН УРСР, Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 145 – 152.

52. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760 гг.). – С. 108.

53. Батуричська фортеця // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 49; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Археологічні дослідження Батурина в 1995 – 1997 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: УТОШК, 1999. – Вип. 8. – С. 4.

54. Батуричські статті 1663 // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 50.

55. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 157; Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760 гг.). – С. 114.

56. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 69.

57. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Вказ. праця. – С. 4 – 8.

58. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760 гг.). – С. 112.

59. Там же. – С. 112.

60. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 69.

61. Кочубейський парк // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 363; Кочубей будинки // Там само. – С. 365.

62. Горбенко С. Могила Мотрони Кочубей // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: УТОШК, 1997. – Вип. 6. – С. 10 – 15.

63. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625 – 1760 гг.). – С. 118.

64. Батуричський цегельний завод // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 49 – 50.

65. Батурич // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 48.

66. Розумовського палац у Батурич // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 713.

67. Батурич // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 47 – 48.

68. Полонська-Василенко Н. Вказ. пр. – С. 70.
69. Глухов // Энциклопед. словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1893. – Т. VIII. – С. 904; Глухів // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 167.
70. Глухов. Николаевский собор // Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Автор текста и составитель альбома Г.Н.Логвин. – М.: Искусство, 1982. – С. 392.
71. Козелец // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1895. – Т. XV. – С. 593; Козелець // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 323.
72. Козелец. Рождественський собор // Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Автор текста и составитель альбома Г.Н.Логвин. – М.: Искусство, 1982. – С. 419.
73. Козелець. Полковая канцелярия // Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Автор текста и составитель альбома Г.Н.Логвин. – М.: Искусство, 1982. – С. 420.
74. Дараганів кам'яниця // Чернігівщина. Енциклопед. довідник. – К.: УРЕ, 1990. – С. 212.
75. Разумовские // Энциклопед. словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – СПб., 1899. – Т. XXVI. – С. 201 – 204.

Olena Popelnytska

**THE FIVE HETMANS' RESIDENCES: SUBOTIV,
CHYHYRYN, BATURIN, HLUKUIV, KOZELETS**

The present investigation is dedicated to the history of little-known aspects of the residences of such hetmans: **V.Khmelytski, I.Vuhovskiy, P.Doroshenko, I.Mazepa and K.Razumovskiy**, who were Ukrainian rulers in the XVII-XVIII centuries. The information of new archeological finds from the sites of Subotiv, Chyhyryn, Baturyn as well as the historical topography data of hetmans' capitals were for the first time introduced into practice by the author.

